Ir. J.M. Biemans

No. 2.70

BRABANTSE BOEREN VAN DE TOEKOMST

(Een onderzoek onder opvolgers op landbouwbedrijven op de Brabantse zandgronden)

Deel I: De opvolgers over het boerenberoep

Juli 1975

Leb
2.70 c

LANDBOUW-ECONOMISCH
DEN HAAG
12 SEP. 1975
BIBLIOTHEEK
INSTITUUT

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

345334

Overzicht van uitgebrachte verwante publikaties

Studie nr. 21	Het boerenzoonsvraagstuk in de Noordbrabantse zand- en rivierkleigebieden Ir. A.L.G.M. Bauwens, Drs. F.J. Heunks en Mej. J.H.A. Tolhuizen. Februari 1965.	
Publikatie nr. 2.7	Achtergronden van de beroepskeuze van boerenzoons. Drs. C.J.M. Spierings en Drs. F.J. Heunks. Januari 1969	uitverkocht
Publikatie nr. 2.27	De opvolgingssituatie op de land- en tuinbouwbedrijven in Noord-Brabant. Ir. J.M. Biemans en A.J. Jacobs. December 1970.	
Publikatie nr.2.32	De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant. Drs. S. Aukema, Ir. J.M. Biemans, Ir. K.M. Dekker en Ir. J.G.M. Helder. Mei 1971	uitverkocht
Publikatie nr. 2.42	Vermogensvorming door jonge landbouwers vóór en tijdens de bedrijfsoverneming. Ir. J.M. Biemans en Ir. K.M. Dekker. September 1972	f 4,50
Publikatie nr. 2.64	Friese boeren van de toekomst (deel I: De opvolgers over het boerenberoep). Ir. K.M. Dekker. Juli 1974	f 5,50

Inhoud

		Blz.
WOORD VOORAF		5
I.	DOEL EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	7
	1.1 Doel van het onderzoek	7
	1.2 Uitvoering van het onderzoek	7
2.	ENKELE ALGEMENE GEGEVENS OVER DE OPVOLGERS EN DE BEDRIJVEN	9
	2.1 Leeftijd en burgerlijke staat; lidmaatschap van agrarische organisaties	9
	2.2 De werkzaamheden en de positie in het bedrijf	10
	2.3 Oppervlakte en omvang van de bedrijven	10
3.	DE OPVOLGERS OVER HUN OPLEIDING	12
	3.1 De schoolkeuze na de lagere school	12
	3.2 De gevolgde opleiding	12
	3.3 De mening over de gevolgde schoolopleiding	13
	3.4 De cursus Economische Vorming Toekomstige Ondernemers	14
4.	DE OPVOLGERS OVER BEROEP EN BEDRIJF	16
	4.1 Zal men t.z.t. boer worden?	16
	4.2 Boer worden, waarom?	16
	4.3 Het boerenberoep in de ogen van de opvolgers	18
	4.4 De kijk op het bedrijf	20
5.	HOUDING TEGENOVER ANDERE BEROEPEN	24
	5.1 Boer worden of nog van beroep veranderen?	24
	5.2 Voorwaarden voor plezier in het werk	25
	5.3 Aan een ander beroep te stellen voorwaarden	26
6.	SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	27
	6.1 Samenvatting	27
	6.2 Slotbeschouwing	30
BIJLAGEN: I. DE KEUZEGEMEENTEN		31

Woord vooraf

Op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Brabant, werd door het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek ingesteld naar de situatie, waarin de opvolgers op de Brabantse landbouwbedrijven verkeren, en naar hun opvattingen over beroep en bedrijf. In de provincie Friesland had een soortgelijk onderzoek plaats.

De resultaten van het onderzoek worden per provincie in twee rapporten gepubliceerd. In dit rapport wordt vooral ingegaan op de opvattingen van de opvolgers in Noord-Brabant over hun schoolopleiding en over beroep en bedrijf. In een volgend rapport zullen de beloning van de meewerkende zoons en enkele aspecten van de toekomstige bedrijfsoverneming aan de orde worden gesteld.

Een woord van dank aan allen, die aan dit onderzoek hebben meegewerkt, in het bijzonder aan de geënqueteerde agrarische jongeren, is hier zeker op zijn plaats.

Het onderzoek is opgezet door Ir. J.M. Biemans, Ir. K.M. Dekker en Drs. J.J.J. Kloprogge van de Afdeling Structuuronderzoek. De analyse en verslaggeving van dit rapport werden verzorgd door Ir. J.M. Biemans.

De Directeur,

(A. Maris)

Den Haag, juli 1975

1. Doel en uitvoering van het onderzoek

1.1 Doel van het onderzoek

In de achter ons liggende jaren is het aantal agrarische bedrijven in Noord-Brabant - evenals elders in Nederland - geleidelijk gedaald. De overblijvende bedrijven nemen gemiddeld in omvang toe en moeten zich voortdurend aanpassen aan de gewijzigde technische en economische omstandigheden. Het beheer van deze bedrijven vraagt steeds meer van de ondernemerscapaciteiten van de boer. Men mag ervan uitgaan, dat ook in de komende jaren hoge eisen gesteld zullen worden aan de boer als ondernemer.

De bedrijven van de toekomst zullen voor een deel worden geleid door die agrarische jongeren, die thans als vermoedelijke bedrijfsopvolgers worden aangemerkt. Daarom is het van belang inzicht te krijgen in de situatie, waarin deze jongeren zich bevinden, en in hun meningen en opvattingen over beroep en bedrijf. In verband hiermee werd door het Landbouw-Economisch Instituut in Noord-Brabant een onderzoek ingesteld naar deze aspecten; dit onderzoek werd uitgevoerd op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Brabant. Een soortgelijk onderzoek had plaats in de provincie Friesland.

In het onderzoek kwamen de volgende onderwerpen aan de orde:

1. enkele algemene gegevens met betrekking tot de opvolgers en de betrokken bedrijven;
2. de opleiding van de opvolgers;
3. de opvattingen van de opvolgers over beroep en bedrijf;
4. de houding van de opvolgers tegenover andere beroepen;
5. de mening van de opvolgers over type, omvang, verkaveling en inrichting van de over te nemen bedrijven;
6. de beloning van de op het ouderlijke bedrijf meewerkende zoons en de financiële regelingen bij de bedrijfsoverneming;
7. enkele aspecten van de toekomstige bedrijfsoverneming.

In dit rapport wordt ingegaan op de eerste vier onderwerpen; aan de overige wordt in een volgende publikatie aandacht besteed.

1.2 Uitvoering van het onderzoek

Het onderzoek, dat beperkt werd tot de Brabantse zandgronden, werd uitgevoerd door middel van een mondelinge enquête.

Uitgangsmateriaal vormde de mei-inventarisatie van 1972, waarin vragen waren opgenomen over de opvolgingssituatie. Het onderzoek heeft nu betrekking op opvolgers van 22 t/m 29 jaar van bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder met een hoofdberoep in de landbouw

(mei 1972); opvolgers van bedrijfshoofden, die hun hoofdberoep in de tuinbouw hadden, zijn buiten het onderzoek gelaten. Bovendien werden opvolgers van vrouwelijke bedrijfshoofden - die vaak slechts in naam nog niet zelfstandig zijn - buiten beschouwing gelaten.

De enquête werd gehouden in 25 keuze-gemeenten (zie bijlage 1) in het voorjaar van 1973. Bij het Brabantse onderzoek waren 182 potentiële opvolgers betrokken.

2. Enkele algemene gegevens over de opvolgers en de bedrijven

2.1 Leeftijd en burgerlijke staat; lidmaatschap van agrarische organisaties

De bij het onderzoek betrokken opvolgers waren op het moment van de meitelling-1972 22 t/m 29 jaar oud. Ten tijde van de enquête - voorjaar 1973 - waren zij dus 22 t/m 30 jaar. Onderstaande cijfers geven een indruk van de verdeling over enkele leeftijdsklassen.

22, 23 jaar	: 44, van wie gehuwd	-%
24, 25 jaar	: 72, van wie gehuwd	8%
26, 27 jaar	: 35, van wie gehuwd	14%
28 t/m 30 jaar	: 31, van wie gehuwd	23%

Van de totale groep was 10% gehuwd; bij de 26-jarigen en ouder was dit 18%. In Friesland daarentegen bleek 47% van de opvolgers gehuwd te zijn. Dit aanzienlijke verschil tussen beide provincies hangt samen met het feit, dat men in Brabant meestal pas trouwt, wanneer het bedrijf wordt overgenomen. In Friesland waar de bedrijfsoverneming dooreengenomen op iets oudere leeftijd plaatsheeft, sluiten de vader en de opvolgende zoon - voorafgaand aan de uiteindelijke bedrijfsoverneming - in verschillende gevallen een maatschap. Deze maatschap biedt de opvolgende zoon een financiële basis om een gezin te onderhouden en zijn trouwplannen te realiseren. Maatschappen komen in Brabant ook wel voor, zoals straks zal blijken, maar in Friesland spelen zij kwantitatief een veel belangrijkere rol.

Overigens is het zo, dat zowel in Noord-Brabant als in Friesland bijna driekwart van de gehuwde opvolgers in een maatschapsverhouding met hun vader werkt; bij de ongehuwden was dit ongeveer 20%. In beide provincies werkt men dus, wanneer men vóór de bedrijfsoverneming trouwt, even vaak in een maatschapsverband samen.

Slechts 10% van de 182 opvolgers in Noord-Brabant was, zoals wij zojuist zagen, gehuwd. Van de overigen hadden er 53 (29% van het totaal) voor de nabije toekomst min of meer concrete trouwplannen; bij de overige 111 (61% van het totaal) was dit laatste niet het geval. Van de 26- en 27-jarigen had 66% en van de 28- t/m 30-jarigen zelfs 71% geen trouwplannen voor de naaste toekomst. Wellicht wijst dit erop, dat een aantal toekomstige boeren moeilijk kan slagen op de huwelijksmarkt. Overigens moet wel bedacht worden, dat de hoogte van de beide laatste percentages mede wordt veroorzaakt door het feit, dat een aantal leeftijdsgenoten die wèl een vrouw vonden, inmiddels zelfstandig boer zijn

geworden en derhalve niet bij het onderzoek werden betrokken.
Zowel in Brabant als in Friesland woonde geen enkele gehuwde opvolger bij zijn ouders in. Van de ongehuwde opvolgers is er in beide provincies slechts één, die niet bij zijn ouders inwoont.

(Vroegere) beroep van vrouw en schoonvader

Op het moment van de enquête waren 71 opvolgers getrouwd of hadden min of meer concrete trouwplannen voor de nabije toekomst. Van hun (aanstaande) vrouwen hadden er 23 thuis, in de huishouding en/of het bedrijf gewerkt, of werkten daar nog. De overigen werkten - hetzij vóór hun huwelijk of thans nog - elders of volgden onderwijs.
Uit het onderzoek kwam verder naar voren, dat van 85% van de vrouwen en aanstaande vrouwen de vader boer of tuinder was of was geweest. In Friesland bedroeg dit percentage slechts 56.

Lidmaatschap van agrarische jongeren- c.q. standsorganisaties

Bijna de helft van de opvolgers (nl. 47%) bleek noch bij een agrarische jongeren- noch bij een agrarische standsorganisatie te zijn aangesloten. 43% was lid van een agrarische jongerenorganisatie en 8% van een agrarische standsorganisatie, terwijl 2% lid was van beide.

2.2. De werkzaamheden en de positie in het bedrijf

Wanneer men de eventueel elders doorgebrachte praktijkperioden in het kader van de schoolopleiding buiten beschouwing laat, hebben betrekkelijk weinigen praktische ervaring opgedaan op andere bedrijven dan het ouderlijke bedrijf. Van de 182 opvolgers hebben er nl. 129 (71%) tot op het moment van de enquête steeds op het ouderlijk bedrijf meegewerkt. De overigen hebben ook weleens op een ander agrarisch bedrijf gewerkt (12%) of hebben - behalve thuis en mogelijk op andere agrarische bedrijven - ook buiten de land- en tuinbouw gewerkt (17%). Op het moment van de enquête werkte 97% van de opvolgers op het ouderlijke bedrijf.
Van de 176 thuis meewerkende zoons zeiden er 43 of wel 24%, dat zij met hun vader een maatschap of een andere samenwerkingsvorm hadden gesloten. In Friesland was dit 46%.

2.3 Oppervlakte en omvang van de bedrijven

Zoals uit volgend staatje blijkt, is 37% van de bedrijven van de ouders van de opvolgers kleiner dan 15 ha; 41% heeft een oppervlakte van 15-25 ha, terwijl 22% 25 ha of meer heeft. De gemiddelde oppervlakte bedraagt 19,6 ha (Friesland: 31,1 ha).

Minder dan 15 ha	:	68 bedrijven (37%)
15-20 ha	:	46 bedrijven (25%)
20-25 ha	:	28 bedrijven (16%)
25-30 ha	:	14 bedrijven (8%)
30 ha en meer	:	26 bedrijven (14%)

Veel belangrijker dan de oppervlakte is de bedrijfsomvang. Deze bedrijfsomvang wordt uitgedrukt in zgn. standaardbedrijfseenheden (sbe) 1). Het gemiddelde aantal sbe per bedrijf bedraagt 157 (Friesland: 169 sbe).

Minder dan 90 sbe	:	25 bedrijven (14%)
90-110 sbe	:	22 bedrijven (12%)
110-130 sbe	:	31 bedrijven (17%)
130-150 sbe	:	27 bedrijven (15%)
150-190 sbe	:	30 bedrijven (16%)
190-250 sbe	:	24 bedrijven (13%)
250 sbe en meer	:	23 bedrijven (13%)

Ongeveer een kwart van de bedrijven heeft een omvang van minder dan 110 sbe; 48% heeft 110-190 sbe, terwijl ca. een kwart 190 sbe of meer heeft.

---

1) Standaardbedrijfseenheden zijn verhoudingsgetallen, die een beoordeling mogelijk maken van de omvang van het gehele bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen. Deze verhoudingsgetallen zijn gebaseerd op de hoogte van de factorkosten per ha of per dier bij een moderne doelmatige bedrijfsvoering en het prijspeil in 1968.

Ter oriëntatie:	1 melkkoe	= 2,5	sbe;
	1 fokzeug	= 1,6	sbe;
	1 mestvarken	= 0,16	sbe;
	1 ha granen	= 3,-	sbe;
	1 ha suikerbieten	= 6,5	sbe.

3. De opvolgers over hun opleiding

3.1 De schoolkeuze na de lagere school

De meeste opvolgers (81%) zijn direct na het verlaten van de lagere school landbouwonderwijs gaan volgen. Enkele opvolgers (5%) hebben na de lagere school geen verder dagonderwijs genoten, terwijl de overigen (14%) niet-agrarisch onderwijs zijn gaan volgen. In Friesland was het laatstgenoemde percentage beduidend hoger (33%).

Voor verreweg de meeste opvolgers werd de richting, waarin zij hun latere beroep zouden gaan kiezen, dus reeds min of meer vastgelegd bij het verlaten van de lagere school. Hoe dachten nu - volgens de opvolgers - hun ouders destijds over deze schoolkeuze? Uit het onderzoek bleek, dat in 89% van de gevallen de ouders het met de schoolkeuze eens waren of deze zelfs hadden aangeraden. Bij slechts 6% van de opvolgers waren de ouders het destijds niet eens geweest met de schoolkeuze of hadden zij hun zoons afgeraden deze opleiding te gaan volgen. Het standpunt van de ouders t.a.v. het te volgen onderwijs bleek geen verband te houden met de feitelijke schoolkeuze (agrarisch of niet-agrarisch) van de opvolgers.

3.2 De gevolgde opleiding

In de vorige paragraaf kwam o.a. de vraag aan de orde, welke vorm van onderwijs men direct na de lagere school is gaan volgen. Wat is nu - een aantal jaren nadien - het uiteindelijke opleidingsniveau van de bij het onderzoek betrokken opvolgers? Tabel 1 geeft hierover informatie.(Tabel 1 zie blz. 13).

Ruim de helft van de toekomstige boeren heeft het diploma van de lagere land- of tuinbouwschool, terwijl ruim een kwart een middelbare of hogere agrarische opleiding heeft gevolgd. Van degenen met een m.l.s.-diploma heeft de overgrote meerderheid eerst de lagere landbouwschool gevolgd; slechts enkelen hebben algemeen vormend onderwijs als vooropleiding. 18% van de opvolgers (Friesland: 12%) heeft na de lagere school geen onderwijs meer voltooid of volstond met één of meer cursussen.

Van de opvolgers op bedrijven van 15 ha en meer bleken er naar verhouding meer (35%) een middelbare of hogere agrarische opleiding te hebben gevolgd dan van de opvolgers op bedrijven beneden 15 ha (13%). Het percentage opvolgers, dat lager agrarisch dagonderwijs heeft gevolgd, liep weinig uiteen: 51% resp. 57%. Ook met de bedrijfsomvang was een verband aanwezig. Terwijl van de opvolgers op bedrijven met een omvang van 150 sbe en meer 38% een middelbare of hogere agrarische opleiding had genoten, was dit bij de opvolgers op bedrijven van minder dan 150 sbe slechts 19%. Met

betrekking tot het lager agrarisch dagonderwijs gold het omgekeerde: 44% resp. 60%.

De opvolgers, die geen voortgezet dagonderwijs hebben gehad, werden relatief vaker aangetroffen op bedrijven beneden 15 ha (25%) dan op bedrijven van 15 ha en meer (14%). Wat dit betreft is er echter geen verschil van betekenis tussen de opvolgers op bedrijven van minder dan 150 sbe en die op bedrijven van 150 sbe en meer.

Tabel 1. Het door de opvolgers gevolgde (en met een diploma beeindigde) onderwijs

Onderwijs na de lagere school	Aantal opvolgers	%
Geen	22	12
Alleen cursusonderwijs	11	6
Lager agrarisch dagonderwijs	97	53
Middelbaar agrarisch dagonderwijs na lager agrarisch dagonderwijs	39	21
Middelbaar agrarisch dagonderwijs na algemeen vormend dagonderwijs	7	4
Hoger agrarisch dagonderwijs	3	2
Overig dagonderwijs	3	2
Totaal	182	100

3.3 De mening over de gevolgde schoolopleiding

De bij het onderzoek betrokken opvolgers hebben hun opleiding al weer enige tijd achter de rug. Om te achterhalen, hoe zij er nu zelf over denken, werd hen de vraag voorgelegd, of zij - achteraf gezien - tevreden waren met de door hen gevolgde schoolopleiding. Van de 160 opvolgers met onderwijs 1) bleek 62% tevreden te zijn; 34% was niet tevreden over hun schoolopleiding, terwijl 4% hierover geen mening had. In Friesland bedroeg het percentage tevredenen 58.

Er bleek geen verband te bestaan tussen het al dan niet tevreden zijn over de eigen schoolopleiding en de door de opvolgers gevolgde vorm van onderwijs. In Friesland was dit verband daarentegen wèl aanwezig; in deze provincie waren namelijk de opvolgers met een lagere landbouwschool verhoudingsgewijs minder tevreden dan de opvolgers met een middelbare of hogere agrarische opleiding.

De gesignaleerde ontevredenheid over de opleiding bij een aantal opvolgers vindt nogal eens zijn oorzaak in het feit, dat men liever verder had geleerd; dit is met name het geval bij sommige oud-

1) De overige 22 opvolgers hadden na de lagere school geen verder onderwijs gevolgd en aan hen werd de vraag dus niet gesteld.

leerlingen van het lager agrarisch onderwijs. Maar ook een tekort aan algemene ontwikkeling, een teveel aan theorie en te weinig praktische scholing worden vrij vaak genoemd.

Interessant is de vraag, wat naar de mening van de opvolgers een goede schoolopleiding voor een toekomstige boer is. 43% van de opvolgers spreekt zijn voorkeur uit voor een middelbare agrarische opleiding, voorafgegaan door algemeen vormend onderwijs; 22% vindt de combinatie lager en middelbaar agrarisch onderwijs een goede schoolopleiding. In totaal is dus nagenoeg twee derde van de opvolgers van mening, dat een toekomstige boer de middelbare land- of tuinbouwschool moet hebben gevolgd. In feite heeft echter slechts eenkwart een dergelijke opleiding genoten (zie 3.2). Slechts 10% vindt, dat een toekomstige boer met een lagere agrarische school kan volstaan, terwijl 53% deze opleiding heeft gevolgd; bovendien heeft 18% dit opleidingsniveau niet eens gehaald, omdat zij volstonden met cursussen of geen voortgezet onderwijs volgden. Al met al bestaat er dus een duidelijk verschil tussen hetgeen wenselijk wordt geacht en de feitelijke situatie.

De mening over een goede schoolopleiding voor een toekomstige boer wordt mede bepaald door het feitelijk genoten onderwijs. Van degenen, die geen voortgezet onderwijs ontvingen c.q. alleen cursussen volgden, vindt 36% de middelbare land- of tuinbouwschool een goede opleiding. Bij hen, die lager en bij hen die middelbaar agrarisch onderwijs volgden, was dit 63% resp. 89%.

3.4 De cursus Economische Vorming Toekomstige Ondernemers.

De cursus Economische Vorming Toekomstige Ondernemers (E.V.T.O.) is bestemd voor degenen, die t.z.t. een agrarisch bedrijf willen overnemen. Het doel van de cursus is de deelnemers voor te bereiden op het ondernemerschap. Om voor de cursus in aanmerking te komen moet de bedrijfsoverneming over enkele jaren gepland zijn en in het algemeen moet men een diploma van een middelbare landbouwschool of van een onderwijsinstelling van gelijkwaardig niveau bezitten of een economie-cursus hebben gevolgd.

Van het totale aantal opvolgers bleek 12% een E.V.T.O.-cursus te hebben gevolgd; de anderen hadden een dergelijke cursus niet gevolgd (43%) of waren met het bestaan ervan niet op de hoogte (45%).

Men moet evenwel bedenken, dat - wat de opleiding betreft - slechts ruim éénkwart van de bij het onderzoek betrokken opvolgers voor het deelnemen aan de E.V.T.O.-cursus in aanmerking kwam. Van hen hebben er 22 of wel 45% de cursus gevolgd. Daarnaast hebben nog 11 opvolgers (22%), die gezien hun opleiding eveneens aan de gestelde eisen voldoen, het plan om t.z.t. de cursus te gaan volgen. Bovendien zeiden nog 11 opvolgers met lagere landbouwschool van plan te zijn de cursus te volgen; niet onderzocht is of zij

daarvoor de vereiste opleiding (bijvoorbeeld een economie-cursus) hebben gehad. Al met al is het dus mogelijk, dat twee derde van de qua opleiding hiervoor in aanmerking komende opvolgers t.z.t. een E.V.T.O.-cursus zal hebben gevolgd.

4. De opvolgers over beroep en bedrijf

4.1 Zal men t.z.t. boer worden ?

In het onderzoek is uitgegaan van boerenzoons, die door hun vaders als opvolgers zijn aangemerkt. Gezien hun werkzaamheden - nagenoeg alle opvolgers werkten mee op het ouderlijk bedrijf - en gezien hun leeftijden lijkt het voor de hand te liggen dat zij over enige tijd zelfstandig boer zullen worden. Toch moet worden aangenomen, dat dit niet bij allen het geval zal zijn. Op de vraag nl., hoe zeker het is dat men boer wordt, zei 60% dat zij zeer zeker boer zullen worden; 30% was van mening, dat dit vrij zeker was, en 10% achtte het onzeker. In Friesland bedroeg dit laatste percentage zelfs 20.

De 18 jongeren, voor wie het onzeker was of zij boer zouden worden, gaven hiervoor als belangrijkste redenen aan, dat het bedrijf te weinig perspectief bood en dat men problemen bij de financiering van de bedrijfsoverneming verwachtte. In enkele gevallen werd ook gewezen op bestaande of te verwachten planologische beperkingen, op persoonlijke motieven (weet niet wat aanstaande vrouw wil, wil zelf eventueel iets anders) en op het feit, dat de vader nog vrij jong was.

Het percentage jongeren, voor wie het onzeker is of zij later boer zullen worden, is, zoals te verwachten was, het hoogst op de kleinere bedrijven. Terwijl dit voor de bedrijven met minder dan 15 ha 18% bedraagt, is het voor de bedrijven van 15-25 ha en 25 ha en meer 7% resp. 3%. Ook met de bedrijfsomvang kon er een verband worden vastgesteld. Bij de bedrijven met minder dan 90 sbe was het percentage "onzeker" 32; bij de bedrijven van 90-130 sbe en 130 sbe en meer was dit 13% resp. 3%.

4.2 Boer worden, waarom ?

Er zijn natuurlijk allerlei redenen, die een rol kunnen spelen bij het besluit om boer te worden. Om een indruk te krijgen van de mate, waarin bepaalde motieven voorkomen, werd aan de respondenten een aantal uitspraken voorgelegd en gevraagd, of die in hun geval van toepassing waren of niet. De resultaten zijn neergelegd in tabel 2 (zie blz. 17).

Gezien de hoge percentages, die de redenen 1, 3 en 5 te zien geven, lijkt het erop dat de beroepskeuze in het merendeel der gevallen vrij bewust is geweest. Dit bleek ook in Friesland het geval te zijn. Overigens moeten de antwoorden niet te absoluut worden genomen, maar zij geven toch wel een beeld van de relatieve belangrijkheid van de motieven.

Tabel 2. Waarom boer worden?

Redenen, die van belang kunnen zijn bij het besluit om boer te worden	Percentage ja	Percentage nee
1. Ik besloot boer te worden, omdat je dan zelfstandig ondernemer bent en kunt proberen om er echt iets van te maken	87	13
2. Ik besloot boer te worden, omdat ik niets anders heb geleerd	23	77
3. Ik heb echt bewust gekozen voor het boerenberoep, ongeacht wat anderen er van dachten	90	10
4. Ik besloot boer te worden, omdat ik geen zin had om te leren	24	76
5. Ik had net zo goed iets anders kunnen worden, maar voelde meer voor het boerenberoep	94	6
6. Ik besloot boer te worden, omdat mijn vader mijn hulp nodig had	33	67

Toch valt het op, dat het nogal eens voorkomt dat men besluit boer te worden, o.a. omdat er behoefte is aan hulp op het ouderlijk bedrijf. Meestal is dit niet de enige reden, maar het is een factor die meespeelt. Bovendien is het opvallend, dat ongeveer éénkwart van de opvolgers de uitspraak "ik besloot boer te worden, omdat ik geen zin had om te leren" bevestigend beantwoordt. Uit het onderzoek blijkt inderdaad, dat de onderwijspositie van de hier bedoelde groep opvolgers erg ongunstig is. Van degenen, die o.a. besloten boer te worden omdat zij geen zin hadden om (verder) te leren, bleek nl. 39% geen voortgezet dagonderwijs te hebben gevolgd tegen 12% van de anderen. Middelbaar agrarisch onderwijs werd door 10% resp. 34% gevolgd.

Uit de redenen, vermeld in tabel 2, kan een schaal worden samengesteld die aangeeft, of er meer of minder bewust voor het boerenberoep is gekozen. De scores op de schaal werden als volgt bepaald: aan het "ja" van de redenen 1, 3 en 5 werd de waarde 2 toegekend en aan het "ja" van de redenen 2, 4 en 6 de waarde 1; het "nee" van de redenen 1, 3 en 5 kreeg de waarde 1 en het "nee" van de redenen 2, 4 en 6 de waarde 2. Het totaal per respondent kan dus uiteenlopen van 6 x 1 = 6 tot 6 x 2 = 12. Hoe hoger dit totaal, hoe bewuster er voor het boerenberoep is gekozen.

De totaal-score op de zgn. beroepskeuze-schaal bleek nu als volgt te zijn verdeeld:

Totaal-score	7	8	9	10	11	12
Percentage respondenten	1	2	12	16	31	38

Wanneer men de scores op de beroepskeuze-schaal in verband brengt met de zekerheid van boer worden (zie par. 4.1), dan blijkt dat het percentage opvolgers, voor wie het onzeker is of zij t.z.t. boer zullen worden, daalt naar mate men bewuster voor het boerenberoep heeft gekozen. Het meer of minder bewust kiezen voor het boerenberoep vertoonde geen samenhang met de bedrijfsoppervlakte en met de bedrijfsomvang.

4.3 Het boerenberoep in de ogen van de opvolgers

Aantrekkelijke en onaantrekkelijke kanten van het boerenberoep

Hoe denken nu de opvolgers over het boerenberoep? Om hiervan een beeld te krijgen werden hen enkele aspecten van het boerenberoep voorgelegd met het verzoek aan te geven of zij deze zeer aantrekkelijk, aantrekkelijk, onaantrekkelijk of zeer onaantrekkelijk vonden. De resultaten zijn weergegeven in tabel 3.

Tabel 3. Mening over enkele aspecten van het boerenberoep

Aspecten van het boerenberoep	Percentage opvolgers, dat deze kant van het boerenberoep ..... vindt					
	zeer aantrekkelijk	aantrekkelijk	onaantrekkelijk	zeer onaantrekkelijk	neutraal	geen mening
1. Werken in buitenlucht en natuur	57	42	1	-	-	.
2. Het inkomen	5	64	23	1	7	.
3. De zelfstandigheid	51	48	1	-	.	-
4. De zwaarte van het werk (lichamelijk)	5	75	14	1	-	5
5. De hoeveelheid vrije tijd	1	46	45	3	1	4
6. Het dragen van risico's	4	45	42	8	-	1
7. De sociale voorzieningen	2	18	53	14	13	-
8. Het contact met het gezin	28	70	1	.	.	.
9. Het ondernemer zijn	25	71	1	-	3	-
10. De werktijden	2	59	34	2	1	2
11. Het aanzien v.d. boer	2	53	30	5	8	2
12. De omgang met dieren	46	52	2	-	.	-
13. De afwisseling in het werk	49	51	-	-	-	-

In de ogen van de opvolgers bleken de volgende aspecten het meest aantrekkelijk te zijn: het werken in de buitenlucht en de natuur, de zelfstandigheid, het contact met het gezin, het ondernemer zijn, de omgang met dieren en de afwisseling in het werk. Vrijwel alle ondervraagden noemden deze kanten van het boerenberoep zeer aantrekkelijk of aantrekkelijk. Het inkomen, de zwaarte van het werk, de werktijden en het aanzien van de boer worden weliswaar in meer dan de helft van de gevallen zeer aantrekkelijk of aantrekkelijk geacht, maar daar staat tegenover, dat een niet onaanzienlijk aantal jongeren van mening is dat deze aspecten onaantrekkelijk of zeer onaantrekkelijk zijn. Minder enthousiast ten slotte is men over de hoeveelheid vrije tijd, het dragen van risico's en over de sociale voorzieningen. Vooral de voor de boeren geldende sociale voorzieningen worden negatief beoordeeld. Ongeveer twee derde van de opvolgers vindt dit een onaantrekkelijke of zeer onaantrekkelijke kant van het boerenberoep.
In Friesland werden de verschillende aspecten van het boerenberoep op ongeveer overeenkomstige wijze gewaardeerd.

Eigenschappen om een goede boer te worden

Behalve naar hun mening over een aantal aspecten van het boerenberoep is de bedrijfsopvolgers ook gevraagd naar de eigenschappen, die volgens hen het meest van belang zijn om een goede boer te worden. Verzocht werd slechts drie punten - in volgorde van belangrijkheid - te noemen. Men kon een keuze maken uit de volgende eigenschappen:

= intelligentie;
= hard willen werken;
= hart hebben voor het boerenberoep;
= vakbekwaamheid;
= ondernemersgeest;
= aanleg voor organisatie en planning;
= kunnen omgaan met dieren;
= kunnen omgaan met machines;
= goede gezondheid;
= goed met de handen kunnen werken;
= koopmanschap.

De meningen bleken vrij sterk uiteen te lopen. Dit was ook in Friesland het geval. De eigenschappen, die het vaakst als de eerstbelangrijke werden genoemd, waren: hart hebben voor het boerenberoep, een goede gezondheid, vakbekwaamheid en ondernemersgeest. Deze eigenschappen werden door 33%, 21%, 19% resp. 9% van de jongeren als eerste genoemd. Zij werden ook in totaal het vaakst naar voren gebracht.Kunnen omgaan met machines, goed met de handen kunnen werken en koopmanschap werden vrijwel niet als belangrijkste eigenschappen om een goede boer te worden genoemd.

4.4 De kijk op het bedrijf

Bekendheid met de boekhoudgegevens van het ouderlijke bedrijf

In Noord-Brabant blijkt 66% van de respondenten op de hoogte te zijn van de boekhoudgegevens van het bedrijf van hun vader (Friesland: 71%). Verreweg de meeste opvolgers (93%) vinden het echter in het algemeen wenselijk, dat de opvolgende zoon op de hoogte is van de financiële resultaten van het bedrijf van hun vader; slechts 5% acht dit niet zo belangrijk en 2% heeft hierover geen mening.

Kennelijk zijn er nogal wat opvolgers, die - hoewel dit door hen als gewenst wordt beschouwd - toch niet op de hoogte zijn van de bedrijfsresultaten, zoals die uit de boekhouding naar voren komen. Wat zijn de oorzaken hiervan? Hierop is in het onderzoek niet ingegaan. Verondersteld zou kunnen worden, dat hier de leeftijdsfactor een rol speelt, in die zin nl. dat men pas op wat oudere leeftijd inzage krijgt in de boekhoudgegevens. Dit wordt echter door het onderzoek niet bevestigd. Het blijkt nl., dat het op de hoogte zijn met de financiële resultaten van het bedrijf geen verband houdt met de leeftijd van de opvolgers. Een factor, die wèl van betekenis zou kunnen zijn, is het opleidingsniveau van de opvolgers (tabel 4). Het niet bekend zijn met de boekhoudgegevens zou nl. mede een gevolg kunnen zijn van een gebrekkige boekhoudkundige kennis.

Tabel 4. Bekendheid met boekhoudgegevens en opleiding

Onderwijs	Aantal opvolgers	waarvan op de hoogte van de boekhoudgegevens van het ouderlijke bedrijf (%)
Geen of alleen cursussen	33	39
Lager agr. dagonderwijs	97	63
Midd. + hoger agr. dagonderwijs	49	90
Overig dagonderwijs	3	100
Totaal	182	66

Inkomen

In het onderzoek is ook aandacht besteed aan de opvattingen van de opvolgers over het inkomen van de boer. Gevraagd werd welk jaarinkomen het ouderlijke bedrijf op het moment van de enquête tenminste voor de boer zou moeten opleveren. Hierbij is - zoals in de mondelinge toelichting op deze vraag werd verduidelijkt - gedoeld op het inkomen van de boer vóór aftrek van belastingen, verzekeringspremies en eventuele aflossingen op schulden. Bijna

éénkwart wist geen bedrag te noemen. Van de overige 140 opvolgers vermeldt 40% een bedrag beneden f 30000, 37% een inkomen tussen f 30000 en f 45000, terwijl 23% een bedrag boven f 45000 noemt. Het gemiddelde van de door de Brabantse opvolgers naar voren gebrachte bedragen was f 34400 (Friesland: f 38600).

Uit tabel 5 blijkt, dat de door de opvolgers genoemde inkomens samenhangen met de bedrijfsoppervlakte en met de bedrijfsomvang. Naarmate de ouderlijke bedrijven nl. groter zijn, worden naar verhouding vaker hogere jaarinkomens genoemd. Dit houdt waarschijnlijk verband met het feit, dat de opvolgers op de grotere bedrijven gewend zijn aan hogere bedrijfsresultaten. Het is echter ook denkbaar, dat de opvolgers op de grotere bedrijven vaker hogere inkomens noemen, omdat er grotere bedragen gemoeid zijn met de aflossing van schulden; om nog een acceptabel beschikbaar inkomen over te houden zal dan immers het arbeidsinkomen hoger dienen te zijn.

Tabel 5. Inkomen (volgens opvolgers) en oppervlakte c.q. omvang van het ouderlijke bedrijf

Bedrijfsoppervlakte c.q. bedrijfsomvang	Aantal opvolgers	waarvan een arbeidsinkomen noemt van . . . . (%)		
		minder dan f 30000	f 30000 f 45000	meer dan f 45000
Minder dan 15 ha	46	57	33	10
15- 25 ha	57	40	39	21
25 ha en meer	37	19	41	40
Minder dan 110 sbe	30	73	23	4
110-150 sbe	43	40	46	14
150 sbe en meer	67	26	37	23
Totaal	140	40	37	23

Met betrekking tot het inkomen werd aan de opvolgers nog een andere vraag voorgelegd. Er werd bij hen nl. geïnformeerd, wat hun voorkeur had: de zekerheid van regelmatig een zelfde inkomen, ook al is het dan niet zo hoog, óf het aanvaarden van risico's met de mogelijkheid van een hoger inkomen, maar ook van een lager. Zowel in Noord-Brabant als in Friesland geeft ongeveer éénkwart (27% resp. 25%) de voorkeur aan de zekerheid van regelmatig een zelfde inkomen. De overigen zijn bereid risico's te aanvaarden (67%) of konden geen keuze maken tussen zekerheid en het dragen van risico's (6%).

Indien een bedrijf op een gegeven moment t.o.v. andere bedrijven slechte bedrijfsresultaten heeft, ligt dit volgens 63% van de respondenten in het algemeen allereerst aan de boer zelf. Slechts 12% zou de oorzaak op de eerste plaats zoeken in pech, zoals

slecht weer, ziekte e.d.; 25% bleef het antwoord op de vraag schuldig.

Intensieve samenwerking

Hoe denken de opvolgers over de samenwerking tussen enkele agrarische ondernemers? Wij hebben hier niet het over en weer gebruiken van enkele werktuigen op het oog, maar de meer intensieve samenwerking, zoals bijvoorbeeld het gezamenlijk bouwen van een ligboxenstal.

Aan de opvolgers werd de volgende vraag voorgelegd: "Wanneer uit berekeningen zou blijken, dat een intensieve samenwerking met een collega een belangrijk financiëel voordeel zou opleveren, zou U dan proberen om tot zo'n samenwerking te komen? Zowel in Brabant als in Friesland wordt deze vraag door de helft van de opvolgers bevestigend beantwoord. Als belangrijkste voorwaarden voor een intensieve samenwerking werden genoemd: het als persoon goed met elkaar kunnen opschieten (37% van de voorstanders van samenwerking) en het goed regelen van de afspraken (32% van de voorstanders). In enkele gevallen werden ook nog als voorwaarden naar voren gebracht: de deelnemers moeten qua kapitaal, bedrijfsoppervlakte e.d. ongeveer gelijk zijn, er moet een goede taakverdeling zijn en de winstverdeling moet degelijk zijn geregeld.

De belangrijkste argumenten van degenen, die tegen het aangaan van een intensieve vorm van samenwerking waren, zijn: de kans op onenigheid (65% van de tegenstanders) en het verlies van zelfstandigheid (34% van de tegenstanders).

Zelfstandigheid

De vraag, of men veel waarde hechtte aan de zelfstandigheid van de boer, werd door 97% van de opvolgers (Friesland: 94%) bevestigend beantwoord. De zelfstandigheid van de agrarische ondernemer wordt dus door vrijwel alle geënquêteerden erg belangrijk geacht. De meeste opvolgers (70%) zijn echter van mening, dat de zelfstandigheid van de boer in de toekomst zal afnemen. In Friesland is "slechts" 58% deze mening toegedaan.

Als redenen voor het verminderen van de zelfstandigheid van de boer worden door de Brabantse opvolgers vooral drie motieven naar voren gebracht: de toenemende binding aan leveranciers en afnemers (contracten), de sterker wordende binding aan financieringsinstellingen en de bemoeienis van de overheid (bouwverboden, hinderwet, subsidies e.d.). Daarnaast wordt - zij het veel minder vaak - ook nog gewezen op factoren als de toenemende betekenis van samenwerkingsvormen en de vorming van grotere coöperaties.

Vakantie

In de vorige paragraaf is gebleken, dat de hoeveelheid vrije tijd, die een boer in het algemeen heeft, vrij negatief door de opvolgers is beoordeeld. Vindt men nu, dat men - als men eenmaal

boer is - eigenlijk (een week of langer) op vakantie zou moeten kunnen gaan? 60% (in Friesland: 85%) geeft hierop een bevestigend antwoord; 38% acht het niet nodig, dat een boer op vakantie gaat, en 2% weet het niet. Van degenen, die de vraag bevestigend beantwoordden, dacht overigens de helft dat het er niet van zal komen als men eenmaal boer is. Sommigen menen nl. dat het moeilijk zal zijn om een vervanger te krijgen, terwijl anderen hun dieren niet aan derden toevertrouwen; vrij vaak worden ook fianciële redenen genoemd.

5. Houding tegenover andere beroepen

5.1 Boer worden of nog van beroep veranderen?

In het vorige hoofdstuk is gebleken, dat het voor sommige opvolgers nog niet zo zeker is dat zij t.z.t. boer zullen worden. Wij mogen dus aannemen, dat bepaalde jongeren, die thans nog als opvolger "te boek staan", na verloop van tijd naar een ander beroep zullen overstappen.

Van de geënquêteerden heeft 41% er vroeger wel eens over gedacht om iets anders dan boer te worden. Op het moment van de enquête dachten daar 24 opvolgers (13%) nog wel eens over; in Friesland was dit zelfs 24%. Als belangrijkste redenen werden hiervoor aangevoerd, dat het bedrijf te weinig perspectief bood en dat men problemen bij de financiering van de bedrijfsoverneming verwachtte. Soms werd ook gewezen op de gebondenheid aan het bedrijf en op het feit, dat er naar de mening van de betrokkenen - in vergelijking met andere beroepen - een wanverhouding bestaat tussen prestatie en beloning. Verhoudingsgewijs denken de opvolgers op de kleinere bedrijven er wat meer aan om iets anders dan boer te worden dan hun collega's op de grotere bedrijven. Met de leeftijd van de opvolgers of het door hen gevolgde onderwijs kon geen verband worden aangetoond.

Als het binnenkort mogelijk zou zijn om geschikt ander werk te vinden, zou 8% van de opvolgers overwegen om van beroep te veranderen, terwijl 5% het misschien zou overwegen. Ook deze percentages wijzen erop, dat zo'n 10 à 15% van de bij het onderzoek betrokken opvolgers uiteindelijk misschien toch geen boer zal worden.

De opvolgers werken dooreengenomen reeds jaren lang als meewerkende zoon op het ouderlijke landbouwbedrijf. Dat maakt het er uiteraard niet eenvoudiger op om van beroep te veranderen. Als men nu nog eens opnieuw zou kunnen kiezen, zou men dan - onder de huidige omstandigheden - weer dezelfde richting inslaan? Uit de antwoorden blijkt, dat 73% dan weer boer zou willem worden; 19% zou iets anders willen worden en 8% wist het niet. In Friesland waren deze percentages: 66, 22 resp. 12. Op de kleinere bedrijven (zowel qua oppervlakte als qua bedrijfsomvang) kwam het naar verhouding meer voor dan op de grotere bedrijven, dat men bij een nieuwe keuze iets anders zou willen worden dan boer. Met de leeftijd van de opvolgers en met het door hen gevolgde onderwijs bleek geen verband te bestaan.

De 34 respondenten, die bij een nieuwe keuze niet meer voor het boerenberoep zouden kiezen, voeren hiervoor als belangrijkste motief de financiëel onaantrekkelijke kanten van het boerenberoep aan. Verder wordt nog gewezen op de gebondenheid aan het bedrijf en de weinige vrije tijd, waarover een boer beschikt.

5.2 Voorwaarden voor plezier in het werk

Het werk, dat men doet, heeft vele aspecten. Om een indruk te krijgen van de mening van de opvolgers over de relatieve belangrijkheid van een aantal van deze aspecten voor het plezier in het werk, werden er hen tien voorgelegd. De ondervraagden werden verzocht deze tien aspecten of voorwaarden te rangschikken in volgorde van belangrijkheid voor hun plezier in het werk. Bij de verwerking van de gegevens is per respondent aan de belangrijkste voorwaarde een 1 toegekend, aan de volgende voorwaarde een 2 enz. Vervolgens werd per aspect het gemiddelde rangnummer berekend. In het onderstaande staatje zijn deze gemiddelde rangnummers weergegeven.

- Een zekere zelfstandigheid	2,4
- Goede beloning	3,9
- Afwisselend werk	3,9
- Werk in de buitenlucht	4,4
- Contact met het gezin	4,5
- Omgang met dieren	5,4
- Nu eens geestelijke, dan weer lichamelijke arbeid	6,0
- Contact met anderen tijdens het werk	7,5
- Regelmatige werktijden	8,1
- Veel vrije tijd	8,9

Als belangrijkste voorwaarde voor het plezier in het werk komt een zekere zelfstandigheid naar voren. Daarna volgen een goede beloning en afwisselend werk. Ook het werken in de buitenlucht en het contact met het gezin worden door de opvolgers op prijs gesteld. De overige aspecten worden minder belangrijk geacht voor het plezier in het werk; met name geldt dit voor het contact met anderen tijdens het werk, regelmatige werktijden en veel vrije tijd. In Friesland bleek de volgorde vrijwel dezelfde te zijn.

Bestaan er nu waarderingsverschillen tussen de opvolgers, die een betere en degenen, die een wat mindere schoolopleiding hebben genoten? De zelfstandigheid komt steeds als eerste voorwaarde naar voren. De verschillen hebben met name betrekking op de waardering van het beloningsaspect. Terwijl degenen, die geen voortgezet dagonderwijs volgden, een goede beloning op de zesde plaats rangschikken, komt dit aspect bij hen, die lager agrarisch onderwijs volgden, op de tweede plaats; dit laatste is ook het geval bij de opvolgers, die een middelbare of hogere agrarische opleiding hebben genoten.

Soortgelijke verschillen doen zich ook voor m.b.t. de bedrijfsomvang. Terwijl bij opvolgers op bedrijven met minder dan 110 sbe een goede beloning pas op de vijfde plaats komt, komt dit aspect bij hen, wier ouderlijk bedrijf 110-190 sbe resp. 190 sbe of meer heeft, op de tweede plaats. Tussen degenen, die (misschien) overwegen om van beroep te veranderen, en hen, die beslist boer willen worden deden zich nauwelijks waarderingsverschillen voor.

5.3 Aan een ander beroep te stellen voorwaarden

Aan welke voorwaarden zou een ander beroep dan dat van boer moeten voldoen om aantrekkelijk te kunnen zijn voor de onderzochte opvolgers? Om hiervan een indruk te krijgen werd aan de respondenten een aantal aspecten van een eventueel ander beroep voorgelegd. De respondenten werden verzocht om de, naar hun mening, drie belangrijkste aspecten te noemen. Men kon een keuze maken uit:

= leiding geven;
= werk in de buitenlucht;
= goed loon (inkomen);
= veel vrije tijd en vakantie;
= zelfstandigheid;
= goede sociale voorzieningen;
= licht werk;
= kortere werkdagen;
= promotiemogelijkheden.

Als belangrijkste voorwaarden kwamen de volgende aspecten naar voren: zelfstandigheid (42% van de ondervraagden), werk in de buitenlucht (38%) en een goed loon of inkomen (37%). De overige voorwaarden bleken veel minder belangrijk te worden geacht.

Aan de opvolgers werd ten slotte nog de vraag voorgelegd, welke andere beroepen dan dat van boer naar hun mening voor hen wel geschikt zouden kunnen zijn. Vrij veel opvolgers (37%) bleven het antwoord op deze vraag schuldig. Voor 13% lijkt een zelfstandig beroep buiten de land- en tuinbouw wel geschikt, 14% zou wel hoofdarbeider willen worden en 19% vakarbeider, terwijl 13% als arbeider in de land- en tuinbouw zou willen gaan werken.

6. Samenvatting en slotbeschouwing

6.1 Samenvatting

Doel en uitvoering van het onderzoek

Het doel van het onderzoek is inzicht te verkrijgen in de situatie, waarin de opvolgers op landbouwbedrijven zich bevinden, maar ook om hun meningen en opvattingen over beroep en bedrijf te leren kennen.

Het onderzoek, dat werd uitgevoerd in 25 gemeenten op de Brabantse zandgronden, heeft betrekking op opvolgers van 22 t/m 29 jaar van bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder met een hoofdberoep in de landbouw (in mei 1972). Opvolgers van bedrijfshoofden met een hoofdberoep in de tuinbouw werden buiten beschouwing gelaten evenals opvolgers van vrouwelijke bedrijfshoofden. Het onderzoek werd uitgevoerd door middel van een mondelinge enquête (voorjaar 1973). In Noord-Brabant waren 182 opvolgers bij het onderzoek betrokken.

Een soortgelijk onderzoek had plaats in de provincie Friesland. Het onderzoek heeft betrekking op de volgende aspecten:

1. Enkele algemene gegevens met betrekking tot de opvolgers en de betrokken bedrijven.
2. De opleiding van de opvolgers.
3. De opvattingen van de opvolgers over beroep en bedrijf.
4. De houding van de opvolgers tegenover andere beroepen.
5. De mening van de opvolgers over type, omvang, verkaveling en inrichting van de over te nemen bedrijven.
6. De beloning van de op het ouderlijke bedrijf meewerkende zoons en de financiële regelingen bij de bedrijfsoverneming.
7. Enkele aspecten van de toekomstige bedrijfsoverneming.

In dit rapport worden de onderwerpen 1 t/m 4 behandeld; over de andere onderwerpen verschijnt een afzonderlijke publikatie.

Enkele algemene gegevens over de opvolgers en de bedrijven

In Noord-Brabant was 10% van de opvolgers gehuwd, in Friesland daarentegen 47%. Dit aanzienlijke verschil tussen beide provincies hangt samen met het feit, dat men in Brabant meestal pas trouwt bij de bedrijfsoverneming. In Friesland is de gemiddelde leeftijd, waarop het bedrijf wordt overgenomen, iets hoger; in deze provincie gaat aan de uiteindelijke bedrijfsoverneming vaak een periode vooraf, waarin de opvolger samen met de vader in maatschapsverband het bedrijf beheert. Deze maatschap biedt een financiële basis om te kunnen trouwen.

Maatschappen of andere vormen van samenwerking kwamen in Brabant

dan ook minder voor dan in Friesland. Terwijl in Noord-Brabant 24% van de thuis meewerkende zoons in een maatschap of een andere samenwerkingsvorm met hun vader werkte, was dit in Friesland 46%.

Van de ouderlijke bedrijven was 37% kleiner dan 15 ha; 41% had een oppervlakte van 15-25 ha, terwijl 22% 25 ha of groter was. De gemiddelde omvang van de ouderlijke bedrijven bedroeg 157 sbe. (Friesland: 169 sbe). Ongeveer éénkwart van de bedrijven had een omvang van minder dan 110 sbe; 48% had tussen 110-190 sbe en ca. éénkwart 190 sbe of meer.

De schoolopleiding van de opvolgers

Ruim de helft van de opvolgers (53%) heeft de lagere land- of tuinbouwschool doorlopen, terwijl 27% een middelbare of hogere agrarische opleiding heeft gevolgd. Overig dagonderwijs volgde 2%. Verder heeft 12% na de lagere school geen enkele schoolopleiding gehad; 6% heeft alleen cursusonderwijs genoten.

Van de opvolgers was - achteraf bezien - 62% tevreden over hun schoolopleiding; 34% was niet tevreden, terwijl 4% hierover geen mening had.

Volgens 43% van de opvolgers vormt een middelbare agrarische opleiding, voorafgegaan door algemeen vormend onderwijs, een goede schoolopleiding voor een toekomstige boer; 22% sprak zijn voorkeur uit voor de combinatie lager en middelbaar agrarisch onderwijs. In totaal is dus twee derde van de opvolgers van mening, dat een toekomstige boer de middelbare land- of tuinbouwschool moet hebben gevolgd. Er bestaat derhalve een duidelijk verschil tussen de feitelijke opleiding en de, door de agrarische jongeren, gewenst geachte situatie.

Van het totale aantal opvolgers, dat bij het onderzoek was betrokken, heeft 12% de cursus Economische Vorming Toekomstige Ondernemers gevolgd. Betrokken op degenen, die hiervoor qua opleiding in aanmerking kwamen, was dit 45%.

De houding tegenover het boerenberoep

Voor 60% van de opvolgers stond het vast, dat zij t.z.t. boer zullen worden; 30% was van mening, dat dit vrij zeker was, en 10% achtte het onzeker. Hoe bewuster er destijds voor het boerenberoep is gekozen, hoe lager het percentage opvolgers is voor wie het onzeker is of zij boer zullen worden.

Als aantrekkelijke of zeer aantrekkelijke kanten van het boerenberoep werden vooral genoemd: het werken in de buitenlucht en de natuur, de zelfstandigheid, het contact met het gezin, het ondernemer zijn, de omgang met dieren en de afwisseling in het werk. Minder enthousiast was men over de hoeveelheid vrije tijd, de grote risico's van het boerenberoep en over de sociale voorzieningen. Vooral de voor de boeren geldende sociale voorzieningen werden negatief beoordeeld.

Volgens de opvolgers zijn vooral de volgende eigenschappen van

belang om een goede boer te worden: hart hebben voor het boerenberoep, een goede gezondheid, vakbekwaamheid en ondernemersgeest. Kunnen omgaan met machines, goed met de handen kunnen werken en koopmanschap werden daarentegen vrijwel niet als belangrijke eigenschappen genoemd.

Gedachten over het bedrijf

Twee derde van de opvolgers bleek op de hoogte te zijn van de boekhoudgegevens van het ouderlijke bedrijf. Verreweg de meeste opvolgers (93%) achtten het gewenst, dat de zoon-opvolger inzicht heeft in de financiële resultaten van het bedrijf.

Gevraagd naar het jaarinkomen van de boer, dat het ouderlijke bedrijf tenminste zou moeten opleveren, bleek ongeveer éénkwart van de opvolgers hier geen idee van te hebben. Van de overigen noemde 40% een bedrag beneden f 30000, 37% een bedrag tussen f 30000 en f 45000, terwijl 23% aan een inkomen boven f 45000 dacht. Het gemiddelde van de door de Brabantse opvolgers genoemde inkomens was f 34400 (Friesland: f 38600) 1). De genoemde bedragen waren hoger naarmate het ouderlijke bedrijf groter was.

De vraag, of men veel waarde hechtte aan de zelfstandigheid van de boer, werd door 97% van de opvolgers (Friesland: 94%) bevestigend beantwoord. Overigens is 70% van de opvolgers van mening, dat de zelfstandigheid van de boer in de toekomst zal afnemen. Als redenen hiervoor wordt met name gewezen op de toenemende gebondenheid aan leveranciers en afnemers, de sterker wordende afhankelijkheid van financieringsinstellingen en op de bemoeienis van de overheid.

Volgens 60% van de geënquêteerden zou men als boer eigenlijk (een week of langer) op vakantie moeten kunnen gaan. De helft denkt echter, dat het er niet van zal komen als men eenmaal boer is.

De houding tegenover andere beroepen

Het onderzoek leverde verschillende aanwijzingen op, dat 10 à 15% van de opvolgers (Friesland: 20 à 25%) nog weleens van beroep zou kunnen veranderen. De belangrijkste redenen hiervan waren, dat de betrokken bedrijven te weinig perspectief boden en dat men problemen bij de financiering van de bedrijfsoverneming verwachtte.

De belangrijkste voorwaarden, waaraan een eventueel ander beroep dan dat van boer zou moeten voldoen, wil het voor de opvolgers aantrekkelijk zijn, waren: zelfstandigheid, werk in de buitenlucht en een goed loon.

---

1) De gegevens werden verzameld in het voorjaar van 1973.

6.2 Slotbeschouwing

Uit het onderzoek is onder meer naar voren gekomen, dat slechts 27% van de opvolgers een middelbare of hogere agrarische opleiding heeft genoten.

Wanneer men ervan uitgaat, dat een toekomstige boer eigenlijk tenminste agrarisch onderwijs op middelbaar niveau moet hebben gevolgd, - dat is ook de mening van de meeste opvolgers - is er reden tot bezorgdheid. Immers, ongeveer driekwart van de huidige opvolgers op de Brabantse landbouwbedrijven blijft beneden dit opleidingsniveau.

Overigens is in de afgelopen jaren in deze situatie slechts langzaam verbetering gekomen. Uit een eerder onderzoek 1) bleek nl. dat van de jonge boeren, die vóór mei 1968 als opvolger thuis meewerkten slechts 18% middelbaar of hoger agrarisch onderwijs had gevolgd. Uit een in 1968 gehouden onderzoek 2) kwam naar voren, dat 25% de middelbare of hogere land- of tuinbouwschool had bezocht. De onderwijspositie van de opvolgers op agrarische bedrijven is in de achter ons liggende jaren derhalve slechts langzaam verbeterd.

Op grond hiervan lijkt het dan ook niet waarschijnlijk dat in de komende jaren ineens zonder meer een snelle verbetering in de opleiding van de opvolgers zal optreden.

Tussen het afsluiten van de schoolopleiding en het moment, waarop men zelfstandig boer wordt, ligt meestal een vrij lange periode. Het verdient daarom aanbeveling, dat degenen die binnenkort het bedrijf zullen overnemen, de cursus Economische Vorming Toekomstige Ondernemers volgen. Deze cursus is immers juist gericht op het ondernemerschap, terwijl ook een aantal aspecten van de bedrijfsoverneming wordt behandeld. Uit ons onderzoek komt nu naar voren, dat slechts ruim éénkwart van de ondervraagde opvolgers - nl. de best opgeleiden - voor de E.V.T.O.-cursus in aanmerking kwam. Men kan zich afvragen, of het niet gewenst zou zijn om juist voor degenen, voor wie het, gezien hun gebrekkige schoolopleiding, het meest urgent is, een soortgelijke - zij het een aan hun opleidingsniveau aangepaste - cursus in het leven te roepen.

Op het moment van de enquête werkte 97% van de bij het onderzoek betrokken opvolgers mee op het ouderlijke bedrijf. Bijna driekwart had nog nooit ergens anders gewerkt. Vrij weinig opvolgers hebben dus praktische ervaring met de gang van zaken op andere bedrijven dan het ouderlijke bedrijf. Toch lijkt het gewenst, dat een opvolger, voordat hij zelfstandig boer wordt, eens elders praktijk opdoet.

---

1) J.M. Biemans en K.M. Dekker: "Vermogensvorming door jonge landbouwers vóór en tijdens de bedrijfsoverneming", 1972.
2) J.M. Biemans en A.J. Jacobs: "De opvolginssituatie op de land- en tuinbouwbedrijven in Noord-Brabant", 1970.

BIJLAGE I

DE KEUZEGEMEENTEN

Ossendrecht
Etten
Oosterhout
Loon op Zand
Reusel
Haaren
Hoogeloon
Berlicum
St.Oedenrode
Maarheeze
Deurne
Wanroy
Vierlingsbeek
Roosendaal
Nieuw-Ginniken
Alphen
Hilvarenbeek
Diessen
Oirschot
Bergeijk
Geffen
Leende
Mierlo
Uden
Haps